

Bene Sándorné

16–17. SZÁZADI PROTESTÁNS KIADVÁNYOK AZ EGYETEMI KÖNYVTÁRBAN*

E témával kapcsolatban elsősorban az a kérdés vetődik fel számomra, és talán mások számára is, akik ismerik az Egyetemi Könyvtár múltját, hogy mi a helye ennek az anyagnak régebbi állományunkban, egyáltalán hogyan kerültek e jezsuita alapítású könyvtárba reformációs kiadványok.

Azok előtt, akik akárcsak nagyjából tájékozódtak könyvtárunk történetében, ismert tény, hogy e történet a jezsuita rend magyarországi megjelenésével kezdődik, adatszerűen 1561-ben, mikor a jezsuiták Oláh Miklós esztergomi érsek hívására országunkba jöttek, és megkezdték tanítói tevékenységüket. Első itteni rendházuk Nagyszombatban volt, ahol mint tanító rend kollégiumot működtettek. E kollégium könyvgyűjteménye, illetve azok a könyvek, amelyek a rendház 1567. évi leégése után ebből megmaradtak, valamint a rend vágsellyei, znióváraljai-túróci és második nagyszombati korszakában beszerzett könyvek tekinthetők az Egyetemi Könyvtár ősellományának. Az is köztudott, hogy e könyvtár tevékenysége mindig az ifjúság tanításához, neveléséhez kapcsolódott. Legrégibb korszakában a nagyszombati, vágsellyei, znióváraljai-túróci jezsuita kollégiumok könyvtáraként a középszintű képzést szolgálta, majd Pázmány Péter 1635. évi egyetem-alapításától kezdve egészen napjainkig a felsőfokú képzést. Szerzeményi politikáját is elsősorban ez határozta meg. Magától értődik, hogy a reformáció irodalma, amelyből könyvtárunknak manapság igen gazdag gyűjteménye van, az említett korszakban nem tartozott e könyvtár fő gyűjtőköréhez., de Tóth András, „A budapesti Egyetemi Könyvtár története” című mű egyik társszerzője említi, hogy a források szerint a znióváraljai könyvtárban voltak „eretnek”, azaz protestáns szerzőktől származó művek is, amelyeket Telegdi Miklós esztergomi érsek hagyományozott végrendeletében a jezsuita kollégiumra. (Pl. az egyik adat szerint egy környékbeli evangélikus lelkész, Privigyei György innen kölcsönözte ki Luther műveinek kétkötetes német nyelvű kiadását.) Tóth András szavaival: „Az ellenreformáció ügyét szolgáló könyvtár... a hatékonyabb vitázás érdekében a protestáns ellenfél műveit is tartalmazta, ha nem is nagy mértékben.”¹ És – hozzátehetjük – bizonyára nem tanítási-nevelési célokra szerezték be ezeket. Az Egyetemi Könyvtár birtokában lévő 16–17. századi reformációs anyag nagy része tehát későbbi szerzemény. Forrásai:

1.) a szerzetes rendek feloszlása után az Egyetemi Könyvtárba áramló ún. abolicíós anyag a 18. század végén,

* A tanulmány a Régi Nyomtatványok Osztálya által rendezett „Könyvtárak rongya” című, 2007. május 3-án megnyílt kiállítására készült.

¹ TÓTH András, VÉRTESY Miklós, *A budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*, Bp., 1982. 11.

- 2.) vásárlás útján, aukciókon beszerzett könyvek,
- 3.) ajándékozások,
- 4.) a Széchényi Könyvtártól igényelt fölös példányok.

Csak a teljesség kedvéért teszem hozzá, hogy később, mikor a vallástörténet, vallástudomány hivatalosan a könyvtár egyik országos gyűjtőköre lett, e feladat ellátásának keretében a reformációs irodalmat is gyűjtötte, de ez elsősorban a modern anyagra vonatkozik.

A továbbiakban bemutatnék néhány kiadványt, amelyeket a Régi Nyomtatványok Osztálya 2007. május 3-án megnyílt „Könyvtárak rongya” című kiállítására válogattam ki a 16–17. századi reformációs anyagból. Természetesen e kiállítás még megközelítően sem törekedhetett teljességre régebbi reformációs anyagunk bemutatásában. A rendelkezésünkre álló helyszűke és az idő rövidsége miatt ezt még akkor sem lehetett volna megvalósítani, ha ez lenne az egész kiállítás egyetlen témája. A kiállításon látható anyag tehát nagyon szemelvényes válogatás, főleg szubjektív szempontok szerint.

Az első tárlóban négy Biblia került. A latin nyelvű lyoni Biblia kivételével valamennyi protestáns kiadvány. Nem tekinthető tehát reprezentatív válogatásnak az Egyetemi Könyvtár gazdag régi kiadású Biblia-gyűjteményéből, amely számos, több korszakban és különböző fordításokban kiadott igényes kivitelezésű példányt foglal magába, különféle szellemi irányzatokat képviselő fordítóktól és közreadóktól. Az itt kiállított Bibliák vagy irodalomtörténeti, esetleg könyvtörténeti szempontból jelentősek, vagy példányként érdemelnek figyelmet a bennük található bejegyzések, elsősorban a tulajdonosi bejegyzések miatt. Egy közös jellemzőjük van: az, hogy bár protestáns kiadványok, eredetileg mind valamelyik jezsuita rendház könyvtárának a tulajdonában volt, és feltehetően a szerzetesrendek feloszlása után, a 18. század végén került az Egyetemi Könyvtárba. A jezsuita rendházaknak tehát érdekében állt, hogy beszerezzék e protestáns kiadású Bibliákat. Ebből is látható, hogy reformáció és ellenreformáció tulajdonképpen nem egymással ellentétes, hanem egymást kiegészítő folyamatok, ugyanazon jelenség két megnyilvánulási formájának tekinthetők: mindkét mozgalom célja végső soron az egyház megújítása volt, amely együtt járt a kultúra, a művelődés ügyének fellendülésével is. Tény, hogy a bibliaolvasás igényének növekedését a reformáció hozta magával, a nemzeti nyelvű bibliafordítások leginkább a protestáns mozgalmak keretén belül születtek, de ennek hatására a katolikus egyház is megmozdult ez ügyben, mozgósította szellemi erőit, és nem sokkal később készültek katolikus bibliafordítások is. Gondoljunk például a jezsuita Káldi György (1573–1634) bibliafordítására (Bécs, 1626), amely a kálvinista Bethlen Gábor fejedelem (1580–1629) támogatásával jött létre.

Szenci Molnár Albert (1574–1634) 1608-ban, Hanauban kiadott Bibliája², amely tulajdonképpen a Károli-féle első teljes magyar bibliafordítás első revíziója, a

² *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomanac ... könyvei Caroli Caspar előjáróbeszédével. Ez második könyomtatást igazgatta ...* SZENCI MOLNÁR Albert, Hanoviában, 1608. (RMK I. 52–53)

kálvinista reformáció gyors magyarországi térhódítását, ennek eredményeképpen a bibliaolvasás terjedését, a hitélet elmélyülését jelzi. E negyedréte nagyságú kiadvány könnyebben forgatható, mint a folió nagyságú vizsolyi Biblia, és helyesírása a közreadó javításainak eredményeképpen közelebb áll a beszélt nyelvhez. Magában foglalja Szenci Molnár Albert zsoltárfordítását, valamint az ún. *Heidelbergi Káté* rövidített változatát is, szintén Szenci Molnár Albert fordításában és átdolgozásában, Zacharias Ursinus és Caspar Olevianus heidelbergi professzorok latin, illetve német nyelvű eredeti szövegéből. Mindkét kiegészítés fontos szerepet tölt be a református gyülekezetek életében, még manapság is. A zsoltárfordítás a gyülekezeti éneklés kialakulását mozdította elő, a *Heidelbergi Káté* pedig, amely később, az 1619-i dordrechti zsinat határozata alapján az európai református egyházak közös hitvallása lett, még ma is tankönyvként használatos a fiatalok. konfirmációi előkészítésében, természetesen modern kiegészítésekkel. Szenci Molnár Albert tehát a kálvinista reformáció legjelentősebb alkotásait közvetítette hazája számára, igényes fordításban. (1624-ben Kálvin *Institutioja* is megjelent magyarul, az ő fordításában, de erre még majd visszatérek.) Az Egyetemi Könyvtár példánya eredetileg a trencsényi jezsuita kollégium könyvtáráé volt, a címloldalán lévő 1655. évi bejegyzés szerint.

Másik itt látható Bibliánk, amely szintén gyakorlati igényeket szolgált, de emellett irodalom- és nyomdászattörténeti, valamint könyvművészeti szempontból is jelentős, nem más, mint Misztótfalusi Kis Miklós ún. „aranyas” Bibliája³, amelyet Amsterdamban nyomtatott 1686-ban, és amelyből 11900 példányt hozott haza 1689-ben, mikor visszatért Erdélybe, kalandos úton, nagy viszontagságok árán. Misztótfalusi tovább javítgatta a szövegben a helyesírási, sőt helyenként a stílusi hibákat is, ezért az egyház hivatalos képviselői megvádolták a Biblia meghamisításával. A történet szomorú folytatása, a szerző méltatlan meghurcolása, betegsége, korai halála közismert az irodalomtörténetből. Az ő sorsa is példa arra, hogy a külföldet járt magyar reformátorok, az ún. peregrinusok küldetésszerűen éltek életüket, és végezték hitük szerint Istentől kapott feladatukat: otthagyták a nyugodtabb, gazdagabb életet kínáló külföldet, ahol sikeresebbek lehettek volna, mint Magyarországon, nem felejtettek el hazajönni, pedig hazájukban szerényebb, sőt szegényebb sors várt rájuk, nem ritkán megpróbáltatások is. E Biblia címlapján a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárára vonatkozó tulajdonosi bejegyzés olvasható, 1761-es datálással. Tehát e példány nem az abolíciós anyagból való, hanem a könyvtár saját szerzeménye az abolíciót közvetlenül megelőző időszakból.

A tárlóban még két latin nyelvű Bibliát helyeztünk el, amelyek az előzőekeken lévő kézírásos bejegyzések szerint nevezetes főúri családok tulajdonában voltak. Az egyik egy lyoni kiadású, vulgáta szövegű Biblia⁴ 1558-ból, díszes Grolier-típusú kötésben. Tulajdonosa a híres törökverő Nádasdy Ferenc (1555–1604), az ún.

³ *Szent Biblia, azaz Istennek Ó és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*. magyar nyelvre fordítottatott KAROLI Gaspar által, és mostan hatodszor e' kis formában kibotsáttatott, Amstelodámban, 1685. (RMK I. 302)

⁴ *Biblia sacra*, Lugduni, 1558. (M 342)

„fekete bég”, aki azt a könyvben található bejegyzés szerint egy Wittenbergben élő magyartól, bizonyos Georgius Albany a Chyrkeitől (?–1560) kapta ajándékba. A könyv előzéklapjain több héber, latin és görög nyelvű versidézet és aforizma olvasható, neves wittenbergi teológusok, név szerint Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Meier (1502–1574), Paul Eber (1511–1569) és Heinrich Möller (1530–1589) aláírásaival, valamennyi 1560-as datálással. E bejegyzések alapján feltételezhető, hogy az ajándékozó közvetlen kapcsolatban volt Melanchthonnal és baráti körével. Bizonyíték erre G. Albany a Chyrkeinek Melanchthon temetésére írt siratóverse is.⁵

A Nádasdy család tagjairól köztudott, hogy a lutheri reformáció lelkes hívei voltak, kapcsolatot tartottak a wittenbergi reformátorokkal, pártolták e reformációs irányzat több neves magyarországi képviselőjét is, pl. Sylvester Jánost (1504–1552), Dévai Bíró Mátyást (c.1500–1545), Szegedi Mátét (?–1585), majd Magyar Istvánt (?–1605), Pázmány híres vitapartnerét. A legkésőbbi, 1702-es possessor-bejegyzés a címlapon arról tudósít, hogy e könyvet ebben az évben jegyezték be a nagybányai jezsuita misszió könyvtárának a katalógusába. Valószínűleg Nyitráról került oda, ahol a Nádasdy családnak szintén voltak birtokai. Ugyanis Nádasdy Ferenc országbíró (1625–1671), a „fekete bég” unokája, akit 1671-ben a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán kivégeztek, 1642-ben rekatolizált, ezt követően nyitrai birtokain jezsuita missziók létesültek. Elképzelhető, hogy Nádasdy könyvtárának néhány darabja, így ez a Biblia is a tulajdonos kivégzése és birtokainak elkobzása után egy ilyen misszióhoz került, nem a loretoi szervitákhoz, mint e könyvtár nagy része, onnan pedig valami módon a nagybányai jezsuita misszióhoz. Valószínűleg a jezsuiták e két állomáshelye kapcsolatban volt egymással, ezt bizonyítja az a tény is, hogy 1723-ban Mattyasovszky László nyitrai püspök alapítványát átviszik Nagybányára.

A másik latin nyelvű Biblia az első tárlóban egy 1579-es frankfurti kétkötetes Ószövetség-kiadás első kötete.⁶ Mint kiadvány is elég érdekes. Héber eredetiből fordította latinra egy ferrarai születésű zsidó konvertita, Immanuel Tremellius (1510–1580), aki izraelita hitről tért át először katolikus, majd lutheránus, végül kálvinista hitre. A fordítás munkájában részt vett veje, Franciscus Junius, azaz Francois du Jon (1542–1602) kálvinista teológus is. E Biblia címlapján Thurzó György nádor (1567–1616) sajátkezű tulajdonosi bejegyzése olvasható, aki a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyház megszervezője volt. Előzékein egy rendkívül érdekes kézirat található, amely tulajdonképpen a Thurzó család rövid krónikája: először a tulajdonos szüleinek, Thurzó Ferencnek (?–1576) és Zrínyi Katalinnak (1548–1585) a gyermekeit sorolja fel, pontos születési dátummal, majd Zrínyi Katalinnak Forgách Imrével (?–1594) kötött második házasságából született gyermekeit, azután Thurzó György és első felesége, Forgách Zsófia

⁵ ALBANY A CHYRKEI, Georgius: *Fletus Uraniae ab Albis amne discedentis in funere Philippi Melanthonis scripti*, Wittenberg, 1560. Ld. RMK III. 5283 és KULCSÁR Péter, *A magyar történeti irodalom lelőhelyjegyzéke a kezdetektől 1700-ig*, Bp., 2003. 17.

⁶ *Testamenti Veteris Biblia sacra*. (Pars I–II.), Francofurti ad Moenum, 1576–1579. (Ant. 4775)

gyermekait, végül a nádornak Czobor Erzsébettel kötött második házasságából származó gyermekeit. E kézirat adatai nagyrészt megegyeznek Nagy Iván családtörténeti lexikonjának adataival, sőt azoknál pontosabbak és részletezőbbek. A könyv címlapján lévő bejegyzésből kiderül, hogy e kötetet 1739-ben jegyezték be a kőszegi jezsuita kollégium könyvtárának a katalógusába. Arra vonatkozó bejegyzést, hogy miképp került oda, nem tartalmaz a könyv.

Ez utóbbi két példa, a Nádasdy és a Thurzó család Bibliái mutatják, hogy a régi könyvekben található kézírásos toldalékok sok esetben értékes történelemkutatási források lehetnek. A konkrét adatokon, neveken, dátumokon kívül, amelyekből főleg a nagyszámú gyermekhalandóságra és a korabeli emberek viszonylag alacsony átlag-életkorára következtethetünk, bepillantást nyerhetünk a régebbi korok embereinek mentalitásába, körülményeibe, gyakorlati problémáiba. Néha olyan módon érzékeltetik e korok levegőjét, mint egy régi várkastély termei. A Nádasdy Biblia sorsa arra emlékeztet minket, hogy egy vidék kulturális élete, szellemi arculata, vallási hovatartozása mennyire főúri birtokosától függött. A földesúr konvertálása gyakran egy egész országrész vallásának a megváltozását vonta maga után. Ez pedig nem volt ritka eset a 17. századi Magyarországon. Pázmány Péter térítő tevékenysége nyomán 30 főúr rekatolizált. Ennek következménye, hogy Magyarország nagy része ma is katolikus. Az, hogy az evangélikus egyházat buzgón pártoló Nádasdy család fia, Nádasdy Ferenc már ismét katolikus, (bár ő nem Pázmány hatására, hanem jóval később, házassági érdekből konvertált), valószínűleg még e könyv további sorsát is meghatározta. A Thurzó család Bibliájában található kézíratos családi krónikának is érdekes tanulságai vannak. Zrínyi Katalin, Thurzó Ferenc özvegye számos gyermek anyjaként férje halála után nem sokkal férjhez megy Forgách Imréhez, akit szintén megajándékoz néhány gyermekkel. A régi Magyarországon ez egészen természetes. Nem engedhette meg magának egy özvegy, hogy sokáig őrizze férje emlékét, különösen akkor nem, ha gazdag volt, mert hamarosan a vagyonéhes rokonság zaklatásainak célpontja lett volna, Both bajnok özvegyéhez hasonlóan: „Hatalommal a rokon-had / Elfoglalta birtokunkat” – panaszolja Arany János balladájában az özvegy, „négy apátlan árva gyermek” anyja. Azt sem lehet biztosan tudni, hogy a „fekete bég” özvegye, Báthory Erzsébet, az „évszázad perének” vádlottja nem ilyen rokon kapzsiság áldozata lett-e.

Egyébként e korban szokás volt a könyvek, különösen a nagy családi Bibliák előzéklapjaira bejegyezni a tulajdonos családjának eseményeit, házasságkötésének, gyermekei születésének, családtagjai elhalálozásának adatait. Az a wittenbergi kiadású Luther-Biblia⁷, amelyet hely szűkében az utolsó tárlóban helyeztünk el, szintén tartalmaz egy terjedelmes egykorú, német nyelvű kéziratot, amely az eredeti tulajdonos évenkénti családi krónikája, 1545-től 1575-ig. (Sajnos a tulajdonos nevét nem sikerült megfejtennem.) E Biblia Luther halálának évében, 1546-ban jelent meg, 12 évvel az első teljes Luther-Biblia (Wittenberg, 1534) kiadása után. A metszetekkel gazdagon illusztrált, díszes reneszánsz kötésű példány a címlapján

⁷ *Biblia, das ist die gantz Heilige Schrift*, Wittenberg, 1546. (Ant. 3929)

található bejegyzés szerint a szakolcai sarutlan karmeliták kolostorából került az Egyetemi Könyvtár tulajdonába. Állományunkban több Luther-Biblia is van, sőt vannak Luther előtti német nyelvű Bibliáink is, némelyik igen szép, igényes kiadásban, de ezekből hely szűke miatt nem tehettünk ki egyet sem.

Luther bibliafordításának jelentősége köztudott tény, nemcsak a szakmabeliek számára, mégis néhány szóban összefoglalnám, hogy mennyiben adott többet az addigi német nyelvű bibliafordításoknál. Először is: Luther az eredeti héber, illetve görög nyelvű szövegek alapján dolgozott, az addig megjelent filológiai jelentőségű humanista latin nyelvű fordítások (pl. Erasmus Újszövetség-fordítása, Basel, 1516) felhasználásával, ezenkívül ennek kapcsán az élő német nyelvet is alaposan tanulmányozta. Pl. Richard Friedenthal említi Luther-életrajzában⁸, hogy a wittenbergi reformátor, mikor Mózes III. könyvében az áldozatokról szóló leírásokat fordította, bement egy hentesüzletbe, és alaposan kikérdezte a mestert a széttrancsírozott állati testrészek neveiről. Az ő érdeme az egységes német irodalmi nyelv megteremtése, az egymástól nagymértékben különböző észak- és délnémet nyelvjárás mesteri ötvözésével. Nemzeti nyelvű bibliafordításokra már a reformáció kora előtt is történtek kísérletek, nemcsak a német államokban de másutt is, mégis ennek a folyamatnak a reformáció adott lendületet, ez pedig a nemzeti nyelvű irodalmak kibontakozását is elősegítette.

Az utolsó tárlóban még hét könyvet helyeztünk el, protestáns szerzőktől, vegyesen a reformáció két fő ágának, a lutheránus és kálvinista irányzatnak a képviselőitől. Ezek már mind 20. századi szerzemények, amelyek vásárlás útján, vagy más könyvtárakból kerültek az Egyetemi Könyvtárba.

A református vallást megalapozó műnek, Kálvin *Institutio*jának két kiadása is látható e tárlóban. Az egyik egy latin nyelvű genfi kiadás⁹, amely 1569-ben jelent meg, 5 évvel a szerző halála után, Augustin Marlorat (1506–1562) genfi prédikátor és teológus részletező index-rendszerével. Általában a 16. századi kiadványok, különösen a teológiai művek tárgymutatói nagyon alaposak, pillanatok alatt megtalálható a segítségükkel bármilyen részlettéma vagy fogalom. E könyv eredetileg német tulajdonosoké volt, egy 17. századi német könyvgyűjtő, Tobias Winckler díszes exlibrise található benne, ezenkívül a következő tulajdonos, Wolfgangus Mauricius Mayr 1750. évi sajátkezű bejegyzése. Később a Fővárosi Könyvtár tulajdonába került: címlapján Sz. K. Pest Városa Könyvtárának a pecsétje látható, 1850-ből. Az Egyetemi Könyvtár valószínűleg a 20. század közepe táján szerezte be.

A másik *Institutio*-kiadás magyar nyelvű: a mű első teljes magyar fordítása Szenci Molnár Alberttől, amely 1624-ben jelent meg, Hanauban, ajánlása Bethlen Gábor fejedelemhez szól. A címlapot keretező metszetek között alul, baloldalt a szerző, Kálvin János (1509–1564), jobboldalt a fordító, Szenci Molnár Albert arcképe látható, ez utóbbi mögött pedig egy spanyol zsoldos katona, kínzó eszközével, az ún. csigával. Ez a metszet a fordítás keletkezési körülményeire utal, amelyet Szenci

⁸ FRIEDENTHAL, Richard, *Luther élete és kora*, Bp., 1973.

⁹ CALVIN, Jean, *Institutio Christianae religionis*, Genevae, 1569. (Ant. 2063)

Molnár Albert élete egyik legválságosabb szakaszában, a harmincéves háború megpróbáltatásai között készített: heidelbergi otthonában spanyol zsoldosok támadták meg munkája közben, és elűzték onnan, de előbb megkínózták a metszeten ábrázolt csigával, hogy adja elő nem létező kincseit. Innen Hanauba menekült, ott fejezte be a fordítást. „Ez könyvnek fordíthat[sic] azért Oppenheimumban kezdtem el, és osztan Haydelbergában végeztem el az inceses állapotban, holott az veszedelemkor keményen megsanyargattatván, minden marháczkáinktul megfosztatván, költöztem ide Hanoviában, és itt olvastam ismet ugyanazt a fordítást meg” – írja Molnár Albert az olvasóknak szóló „Emlékeztető beszédében” a kiadvány végén, amelyben felsorolja pártfogóit, akik biztatásukkal, anyagi támogatásukkal segítettek munkájában, ezek között is elsőként említi Bethlen Gábort és boldogult hitvesét, Károlyi Zsuzsannát. Tipikus reformátori sors: hányattatás, nélkülözések, üldöztetés, kilincselés pártfogóknál – szívós munka, küldetéstudat, kemény kitartás, bravúros eredmények. Szenci Molnár Albert minden egyes művének megvalósulása csodának tekinthető. Ez a könyv is későbbi, 19. vagy 20. századi szerzeménye a könyvtárnak, tulajdonosi bejegyzés nem található benne.

Itt látható még Ambrosius Lobwassernak (1515–1585), a königsbergi egyetem jogi professzorának 1573-ban megjelent német nyelvű verses zsoltárfordítása¹⁰ Clément Marot (1497–1544) és Théodore Beze (1519–1605) francia verseiből, Louis Bourgeois (c.1510–1561) és Claude Goudimell (1414–1572) svájci zeneszerzők dallamainak a kottájával. Lobwasser kiadványában minden egyes zsoltárhoz a dallamok négyszólamú kottáján kívül egy-egy ima is kapcsolódik, amelyeket a szerző Augustin Marlorat roueni, majd genfi prédikátor (1506–1562) Oraisons című művéből fordított német nyelvre. (Augustin Marlorat készített indexet Calvin Institutiojához.) Bár Lobwasser zsoltárfordítása irodalomtörténeti szempontból közel sem volt olyan jelentős, mint Szenci Molnár Alberté, az egységes gyülekezeti éneklés kialakulásában mégis nagy szerepet játszik, egészen napjainkig, mivel pontosan követi a francia eredeti versek formáját, amelyekre a zsoltárdallamok készültek. Marot és Beze zsoltárverseit több nyelvre is lefordították, és ennek köszönhetően alakult ki az európai református egyházak közös zenei nyelve, amely a mai napig lehetővé teszi a különböző anyanyelvű hívek együttes éneklését.

E kiadvány azért is érdekes számunkra, mert Szenci Molnár Albert segédeszközként használta 1607-ben Herbornban kiadott Psalterium Ungaricumának készítésekor: saját bevallása szerint ugyanis franciául gyengébben tudott, mint németül, ezért munkája során Lobwasser német fordításának „vezető zsinórját” követte. E példányban egyetlen possessor-bejegyzés található, Martin Kraustól, 1690-ből. Az Egyetemi Könyvtár a 20. században vásárolta meg.

A magyarországi kálvini reformáció egyik legmarkánsabb egyéniségének, Méliusz Juhász Péternek(c.1533–1572) két műve szerepel a kiállított könyvek között. Az

¹⁰ *Der Psalter dess königliche Propheten Davids. In deutsche Reymen ... gebracht ... durch ... Ambrosium LOBWASSER Leipzig, 1573.*

egyik a Jelenések könyvének magyarázata¹¹ – egyike a szerző számos bibliamagyarázatának, amely Váradon jelent meg, 1568-ban. Méliusz Juhász Péter életrajzíróinak jellemzése szerint racionális gondolkodású, kemény, harcoss reformátor volt, aki nem rokonszenvezett az „eretnek tévelygésekhez” vezető, rajongó pietista megnyilvánulásokkal. Érdekes, hogy mégis vállalkozott az Újszövetség legnehezebben értelmezhető könyvének a magyarázására, amelytől több kommentátor idegenkedett, például Luther is. Talán éppen azért, hogy kivédje a rajongók félremagyarázásait. A bibliai szimbólumokat általában helyes érzékeléssel, ugyanakkor költői fantáziával ragadja meg, alapos teológiai és nyelvi ismeretek alapján, (pl. az üvegtengert az Ige tisztaságával hozza összefüggésbe), bár nem mentes a felekezeti elfogultságtól, pl. az Antikrisztust több helyen is hangsúlyozottan a pápával azonosítja. E könyv 1956-ban került könyvtárunkba a Széchenyi Könyvtárból, átengedett fölöspéldányként.

Méliusz Juhász Péter másik kiállított könyve nem teológiai, hanem természet-tudományos, illetve orvosi-gyógyszerészeti művet tartalmaz, a Herbariumot¹², amely Kolozsváron jelent meg 1578-ban, Heltai Gáspár özvegyénél, 6 évvel a szerző halála után. (Sándor István bibliográfus ugyan feltételez egy korábbi, 1562-es debreceni kiadást is *Magyar Könyvesház* című bibliográfiájában, de ezt az adatot Szabó Károly nem tartja hitelesnek, bizonyára joggal.)¹³ Tulajdonképpen ez az első magyar gyógyszerkönyv, a szerzőnek pedig utolsó műve, amelyet korai halála miatt nem tudott befejezni. Méliusz Juhász Péter a legkorszerűbb 16. századi külföldi szerzők, Adam Lonicerus (1528–1586), Pietro Andrea Mattioli (1501–1577), Hieronymus Bock (1498–1554) és Leonhard Fuchs (1501–1666) növényteni művei mellett ókori szerzők, Plinius, Galenus, Dioscorides műveit is felhasználja e munkájához, amely kiemelkedő jelentőségű a magyar nyelvű tudományos irodalom több ágának: a botanikának, orvostudománynak, néprajznak és a nyelvtudománynak a vonatkozásában is. Több száz növényfajt ír le, s 2000 új növénynevet közöl, újakat is alkot. Kiemelten foglalkozik a gyógynövényekkel, leírja a betegségek 16. századi gyógymódját is. Bottyán János református lelkész (1911–1984) összefüggésbe hozza e természettudományos munkát a szerző papi hivatásával is: „A babonák, dorbézolások átkát, a bűnök súlyát Méliusz a sokféle betegségen és a gyakori gyermekhalandóságon mérte le. Ezek leküzdésére írta Herbariumát.”¹⁴

Az Egyetemi Könyvtár itt látható példányához kiegészítésként hozzá van kötve egy terjedelmes 17. századi magyar nyelvű kézirat, amely gyógynövény-recepteket ajánl különböző betegségek kezelésére.

Ezenkívül még két kötet látható e tárlóban, lutheránus szerzőktől. Az egyik egy 11 tagú kolligátum, amely a wittenbergi reformáció legjelesebb képviselőinek a

¹¹ MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER, *Az Szent Iánosnak tölt ielenesnek igaz es iras szerint valo magyarázasa*, Váradon, 1568.

¹² MELIUSZ JUHÁSZ PÉTER, *Herbarium: az faknac, fuveknec nevekről, természetekről és hasznairól*, Colosvárat, 1578.

¹³ Vö. Régi Magyar Nyomtatványok, I., Bp., 1971, 414.

¹⁴ BOTTYÁN JÁNOS, *Hitünk hősei*, Bp., 1982, 34.

műveit tartalmazza egykorú gótikus kötésben. Legkorábbi közülük a kilencedik kolligátum, Luther Márton (1483–1546) *Von den guten Wercken*¹⁵ (A jó cselekedetekről) című műve 1520-ból, amely e reformációs irányzat egyik legsarkalatosabb teológiai tételét, a jó cselekedetek és a hit viszonyát elemzi. A kötet összesen négy Luther-művet tartalmaz, és egy részletet Luther bibliafordításából, a Bölcsesség könyve című ószövetségi apokrifet, ez utóbbi az első kolligátum-tag. A wittenbergi reformáció másik főalakjának, Philipp Melanchthonnak (1497–1560) *Vom Abendmal des Herrn*¹⁶ című írása is szerepel a kötetben, ebben a szerző az úrvacsoráról elmélkedik, és egyházatyák ezzel kapcsolatos megnyilatkozásait elemzi. (A reformáció történetírói szerint Melanchthon titokban rokonszenvezett a kálvinizmusmal, a reformáció két fő irányzatának, a lutheránus és a kálvinista reformációnak a tanai pedig éppen az eukarisztia kérdésében lényegesen eltérnek egymástól.)

A kötet ezenkívül még Heinrich Spelt (15/16.sz.), Johann Brentz (1499–1570), Lazar Spengler (1494–1534), Johann Kymeus (1498–1552) és Johann Bugenhagen (1485–1558) egy-egy kisebb teológiai művét tartalmazza, közülük több is az eukarisztia problematikájával foglalkozik. Mind a 11 mű Wittenbergben jelent meg.

E kiadványt a 20. század utolsó harmadában vásárolta az Egyetemi Könyvtár, és 1983-ban restauráltatta. A korábbi (16. és 17. századi) bejegyzések cseh tulajdonosokra vallanak, pl. Georgius Lepinus Brisnensis (a könyv címlapján).

A másik könyv, amelyet a lutheri reformáció képviselőjében állítottunk ki, egy különös összeállítású kolligátum, ún. „szendvicskönyv”, amely 3 kiadványt tartalmaz: két katolikus szerző, Wolfgang Cäppelmair (?–1546) és Michael Helding (1506–1561), valamint egy protestáns szerző, Jakob Andreae (1528–1590) egy-egy művét. Ez utóbbi a második tag a kolligátum-kötetben, így két katolikus mű közé van körve, címlap nélkül. Bibliográfia segítségével megállapítható, hogy e kiadvány Jakob Andreae halotti prédikációja¹⁷ Hans Ungnad Freiherr zu Sonneck (1493–1564) evangélikus főúr temetésén, amely 1565-ben jelent meg, Tübingenben, a szerző akkori működési helyén. Jakob Andreae, a tübingeni egyetem teológia-professzora a délnémet reformáció szervezője és egyik vezetője volt, aki a lutheránus egyház egységének megteremtéséért küzdött, különösen annak a kálvinista tanoktól való világos elhatárolódásáért. Hans Ungnad sonneggi báró Ausztria délszláv lakossága között tevékenykedett a reformáció ügyéért, majd az ellenreformáció erősödése miatt elhagyta hazáját, és Ulrich württembergi herceg szolgálatába lépett, aki neki Urach városa mellett egy kis birtokot adományozott. Itt Primus Truberrall, Krajna reformátorával együtt egy kis nyomdát alapított, főleg délszláv (illír és szlovén) könyvek kiadására. (Sajnos e kiadványokból kevés példány maradt fenn, mert később nagyrészt máglyára kerültek, eretnek művekként.)

¹⁵ LUTHER, Martin, *Von den guten Wercken*, Wittenberg, 1520.

¹⁶ MELANCHTHON, Philipp, *Vom Abendmal des Herrn*, Wittenberg, 1532.

¹⁷ ANDRAE, Jakob, *Ein christliche Leichpredig bey der Begrebnuss des wolgebornen Herrn Herrn Hansen Ungnaden, Freyherrn zu Sonneck ... auff den Sontag Trinitatis anno 1565. gehalten*, Tübingen, 1565.

A kolligátum-kötetben lévő két másik kiadvány címlapja is ki van tépve. Az ilyen típusú kötet-összeállítás célja a protestáns művek titkos terjesztése volt abban a korszakban, mikor már erősebben támadott az ellenreformáció. Figyelemre méltó, hogy a kolligátum 1.-nek, Wolfgang Cäppelmair *Anzeigung was sey das war christennlich und lebendig Evangelium unsers Herrn Jesu Christi* című művének kiadási helye München, Bajorország fővárosa, az ellenreformáció támadásának egyik fő területe, és Johannes Eck (1486–1543), Luther legfőbb ellenfele írt hozzá előszót.

Itt végére is értem a mondanivalómnak, ugyanis több ilyen tárgyú könyvnek nem jutott hely a tárlókban. De raktáraink még sok régi kiadású Bibliát és számos protestáns szerzőjű régi könyvet rejtenek, érdekesnél érdekesebb kézírásos bejegyzésekkel, amelyeknek megfejtése, elemzése izgalmas feladata lehetne sok tudósnak és könyvtárosnak. És talán e szerény válogatásnak is mindenképpen helye van egy olyan kiállításon, amelynek célja könyvtárunk régi, 16–17. századi könyvanyagának a bemutatása, hiszen e korszakban a humanizmus után a reformáció az a másik nagy szellemi áramlat, amely Európában előmozdította a kultúra fejlődését, és a középkori kötöttségektől szabadulni vágyó emberi gondolkozás számára új távlatokat nyitott.

16–17th Century Protestant Books at the University Library Budapest

Summary

The paper was originally written as a communication presented for the occasion of the exhibition made by the Department of Old Books with the title 'Rags of Library. Old Books and Their Readers'. The author collects the most important and interesting protestant prints preserved at the library from the first German and Hungarian Bible translations to protestant theological works by Luther or Melnchton. In addition to the fact that the material presented gives an interesting image of the history of protestantism in Europe, by the manuscript additons, marginalia and notes and also by the possessors themselves, it provides an even more interesting insight into the primeval history of the protestant movement in the 16–17th century Hungary.